

Kommentár Csepeli György, Örkény Antal és Kim Lane Scheppele: *Acquired Immune Deficiency Syndrome in Social Science in Eastern Europe* című írásához

Helmut Steiner

Az a heves és ellentmondásos reakció, melyet a magyar szerzők munkája kiváltott, jelzi, mennyire hűsbavágó és aktuális az általuk felvetett problémakör. A fölvetett kérdések összetettsége e kommentár keretei között csak egyes kiragadott kérdések tézisszerű vizsgálatát teszi lehetővé. A szíves felkérésnek az NDK/Kelet-Németország specifikus példáját kommentálva kívánok eleget tenni. Az eddig publikált állásfoglalásokhoz csupán két megjegyzés kívánkozok:

Először is, a magyar szerzők munkájában sem szándékaikat, sem a téma kifejtését tekintve nem fedeztem föl annak jelét, hogy megkérdőjeleznék egy komoly, egyenjogú keletnyugati tudományos együttműködés létjogosultságát. Épp ellenkezőleg. Azért bírálják a jelenlegi gyakorlatot, mert keresik egy *egyenjogú* keletnyugati társadalomtudományos együttműködés feltételeit, útját.

Másrészt egy tudományos vita – hisz minden résztvevő ilyen ambícióval lép a porondra – nem szólhat arról, hogy a kelet-európaiak részéről nem vagy nem kellő mértékben jelenik meg az elismerés és hála a nyugati támogatásért; a vitáknak tudományos igényű problémákat kell felvetniük, és azokra megoldásokat kell kínálniuk. Ezek a felvetések nem lehetnek csupán „udvariasak” és „hálásak”; ez tán másutt helyénvaló. Ilyen értelemben a gyarmatosítás fogalma sem a publicisztikai polémia, ill. politikai harc, hanem a társadalomtudományos fogalom meghatározás és vita eszközül kell hogy szolgáljon.

I. Az eddigi hozzászólásokban a gyarmatosítás fogalma ugyan központi helyet foglalt el, de a résztvevők mind ez ideig sajnos elmulasztották definiálni, vagy legalább a mindenkori egyéni használatnak megfelelően értelmezni. Némely vita és véleménykülönbség éppen az eltérő értelmezésből és a más-más értelmezéshez kapcsolódó konkrét történelmi példák különbözőségéből fakad. A legáltalánosabban én a következőképpen fogalmaznék: a gyarmatosítás olyan politika, amely „kívülről” (területi régiókban, egyes államokban, államcsoportokban vagy pedig résztársadalmakban) valósít meg társadalmi dominanciát és társadalmi átalakítást. Ehhez fölhasználhatók mind katonai, mind a legszélesebb értelemben vett gazdasági, jogi-intézményi, szellemi-kulturális és személyi eszközök. A „kívülről” jelenthet katonai hódítást („klasszikus gyarmatok”) csakúgy, mint államok közötti gazdasági függőséget („neokolonializmus”), illetve egy államon belül bizonyos régiók fölötti gazdaságpolitikai dominanciát („belső gyarmatosítás”). E felfogásban szembevetendő az átmenetek gazdagsága. A folyamat lényeges mozzanata az önálló társadalmi szubjektumok és a tradicionális társadalom önszerveződésének elvesztése vagy korlátozása és ezzel egyidejűleg egy új tár-

sadalmi szervezetbe való integrálása. A gyarmatosítás folyamata egyesíti a teljes vagy részleges, direkt vagy indirekt „külső” uralmat a „kivülről jövő” uralkodó szubjektumok társadalompolitikai fejlesztési koncepcióival.

II. Kelet-Németországban az 1990. március 18-i választások után szabadon választott népi kamara alakult meg, amely döntést hozott arról, hogy „az NSZK alkotmányának 6. paragrafusa értelmében az NDK csatlakozik az NSZK-hoz”. Ezzel kezdetét vette egy belső gyarmatosítási folyamat, mely

1. az 1989-es NDK-beli fordulat társadalmi hordozóit mint kollektív szubjektumokat (polgári mozgalmak, kerekasztal-szerveződések, az előljárók bázisdemokratikus választása stb.) ellehetetlenítette;

2. az NDK társadalmi fejlődésének negyven évét összességében csakúgy, mint egyes részeit tekintve, sőt az állam polgárainak életrajzát is teljes egészében megfosztotta legitimitásától, és ehelyett

3. teljes nyugatnémet intézményi átvételt valósított meg;

4. gazdasági „kiárúsítást” hajtott végre nyugati konszernek és tőkések javára, ezzel együtt leépítette a saját ipari kapacitást és a tudományos kutatásokat;

5. messzemenően elszigetelte az NDK politikai, tudományos, gazdasági és kulturális elitjeit, és ezzel párhuzamosan egy domináns elit- és hivatalnokréteget telepített nyugatról keletre;

6. a hivatalos „marxizmus-leninizmussal” együtt intézményesen kizárt minden marxista és szocialista gondolatot mint folytatható kulturális tradíciót, valamint

7. minden formális egyenlőség és újonnan nyert szabadság ellenére, másodrangúnak tekintette a keletnémetek addigi teljesítményeit, sőt még jövőbeni reális életésélyeit is.

Kilenc évvel azután, hogy „az NDK csatlakozott az NSZK-hoz”, egy olyan társadalompolitikai mechanizmus valósult meg, amelyben egyértelműen a nyugatnémetek által meghatározott intézmények és funkcionáriusok politikai, gazdasági, szellemi-kulturális és személyi dominanciája érvényesül.

Két gyanútlan hang jól rávilágít erre: Wolfgang Schäuble, a tárgyalások nyugatnémet vezetője a következőket mondta az NDK-t képviselő Günter Krausénak: „Kedves barátaim, itt arról van szó, hogy az NDK csatlakozik az NSZK-hoz. Örömmel látunk benneteket. Törődünk persze a ti kívánságaitokkal és érdekeitekkel is. [...] De itt nem két egyenrangú állam egyesülése valósul meg” (Schäuble 1991: 131).

Hans-Jürgen Derlien, az egyik legnevesebb nyugatnémet elitkutató a Bambergi Egyetemről így illusztrálja a következményeket a *Parlament* című lap egyik mellékletében: „Minél magasabb a közigazgatásban, igazságszolgáltatásban, hírközlésben és bankokban betöltött pozíció, annál magasabb a nyugatnémetek aránya... Minél nagyobb a gazdasági vállalkozás, annál valószínűbb, hogy nyugatnémet tőke- és személyi kontroll érvényesül. Másrészt viszont, minél lejjebb lépünk a szervezetekben, minisztériumokban, bíróságokon, hírközlésben, bankokban és magáncégeknél, annál gyakrabban bukkanunk keletnémetekre...” (Derlien 1998).

Ezeket a viszonyokat időközben Rolf Hochhuth és Günter Grass is ábrázolták, *Wessis in Weimar* és *Ein weites Feld* című műveikben.

III. Az NDK és a jelenlegi Kelet-Németország társadalomtudományát illetően tézisszerűen a következők állapíthatók meg:

1. Az NDK intézményrendszerét vagy különböző módszerekkel és lépésről lépésre leépí-

tették, vagy pedig nyugatnémet munkatársakat, főként professzorokat helyeztek pozíciókba. Nemcsak a társadalomtudományi pártintézeteket és az egyetemek és főiskolák marxista-leninista tanszékeit zárták be, hanem többek között a Tudományos Akadémia és a Pedagógiai Tudományok Akadémiája intézeteit, valamint a Központi Ifjúságkutató Intézetet is. A korábbi tudományos munkatársaknak csak kis része kapott újra helyet a tudományos szférában. Túlnyomó részük karkedvezményrel nyugdíjba vonult, átmeneti szabályozás alá esett, munkanélkülivé vált, vagy a tudományos pályán kívül helyezkedett el. A keletnémet egyetemeken és főiskolákon majdnem mindegyik szociológia tanszék álláshelyeit nyugati szakemberekkel töltötték be!

2. Az oktatási rendszert a nyugati tantervek alapján határozzák meg.

3. Az NDK gyakorlati társadalmi tapasztalatai és társadalomtudományos eredményei kizárólag a visszatekintő kritikai-önkritikai elemzést, ill. egy bizonyos szakértelem/*know how* időleges hasznosítását szolgálták az aktuális kutatások konkrét feltételei között, de nem számítottak megőrzendő és továbbfejlesztendő kutatási tradíciónak. A legjóindulatúbb elismerésnek az tekinthető, hogy a bonni Társadalomtudományi Információs Központ berlini intézete archiválta a meglévő eredményeket.

4. A hivatalosan létrehozott „A társadalmi és politikai átalakulás bizottsága” (*Kommission des sozialen und politischen Wandels*, KSPW/1991–1996) jó anyagi forrásokkal rendelkező több éves kutatási programja lehetővé tette több mint hatvan kötet, valamint igen költséges esettanulmányok megjelentetését, amelyek részletes társadalomtudományos dokumentációul szolgálták a keletnémet társadalmi változásokról, anélkül azonban, hogy magukat a változásokat a weberi értelemben, kellő tudományos distanciával, kutatás tárgyává tették volna. Ehelyett NDK-s társadalomtudósok százainak nyújtott munkahelyük elvesztése után üdvözölt „átmeneti tevékenységet” egy hatalmas empirikus adathalmaz összeállítása és feldolgozása egy túlnyomórészt nyugatnémetekből álló grémium koncepcionális előírásainak alapján. Az utolsó hat összefoglaló kötet – melyek a keletnémet szociális és politikai változásokról szólnak – 35 kutató kezében, ill. fejében jött létre, s e 35 kutató közül 32-en a volt NSZK-ból származnak.

5. Hasonló empirikus példák tucatjait sorolhatnánk, még hozzá különösebb erőfeszítés nélkül, e helyütt azonban inkább a magyar tudósok egy figyelemre méltó alapkérdésére mutatunk rá: vajon elismerik-e egyáltalán a keletnémeteket az egész tudományág képviselőinek, vagy jó esetben csak az NDK, Kelet-Németország vagy legfeljebb Kelet-Európa empirikus szakértőinek fogadják el őket?! Az empirikus tények itt is magukért beszélnek, ezt bizonyítja a kiadói és szerkesztőségi grémiumokban való tagság, a kongresszusokon tartott előadások száma és a tudományos társaságokban való képviselőlet (példának okáért a Német Szociológiai Társaságban). Peer Pasternack egy elemzése, mely a „Szellem- és társadalomtudományi folyóiratok Kelet-Németországban 1989 után” címet viseli, ugyancsak tanulságos ebben a vonatkozásban (Pasternack 1998).

IV. Léteztek-e, léteznek-e alternatívák a gyarmatosítás e módjával szemben? A kérdésre adható válasz vázlatosan az alábbiakban foglalható össze:

1. Mivel Kelet-Európában az államszocializmus összeomlott, és a kapitalizmuson kívül nem kínálkozott alternatív társadalmi modell, ezért a külső kapitalista hatalmak közreműködésével végbement átalakulási folyamat kényszerűen (alternatíva nélkül) – a fentiek értelmében – gyarmatosításnak nevezhető. Ez nem polemikus, hanem józan analitikus jellemzés. Tulajdonképpen csak az a meglepő, hogy a kelet-európai átalakulási folyamat társada-

lomtudományos elemzői módszertani és tartalmi szempontból egyaránt kerülik a gyarmatosítás felvetését, és mindent kizárólag a modernizációs teóriával kívánnak megragadni, ahelyett, hogy a modernizáció elve és a gyarmatosítás mint heurisztikus megismerési mód metodikai-elméleti szintézisére törekednének. Bár a kelet-európai átalakulási folyamatokban sok a közös pont, ez a specifikus kapitalista gyarmatosítás-modernizálás a történelmi kiindulópontokat, az elért fejlettségi fokot, a lefolyás intenzitását és konkrét funkcióját tekintve minden államban egyedi. Mégis elkülöníthetők egymástól mennyiségi és minőségi értelemben különböző modellek:

- NDK/Kelet-Németország mint különleges eset;
- Lengyelország, Magyarország, Csehország;
- Bulgária, Szlovákia, Románia, Albánia, a jugoszláv és szovjet utódállamok (kivéve Oroszországot);
- Oroszország (jellegzetességeivel).

Annak ellenére, hogy jelentek meg empirikus esettanulmányok, az a szisztematikus összehasonlító elemzés, amely a közös vonásokat és az eltéréseket vizsgálná, még várat magára. Német oldalról ez a KSPW-projekt koncepcionális mulasztása volt (legalábbis annak 2. és 3. szakaszában).

3. Ami az NDK/Kelet-Németország különleges helyzetét illeti, minden, az NSZK-ba történő integrációra vonatkozó döntés jogi és politikai igazolást nyert az önkéntes belépés tényével. De vajon ez a kényszerű gyarmatosítási folyamat, mely a jövőbeni keletnémet és az össznémet fejlődésnek egyaránt érdekében állt, nem történhetett volna másképpen? Az NSZK alkotmánya a lehetséges csatlakozás mellett, a hozzá kapcsolódó alkotmányos vitával is számolt. Vajon a negyvenéves nyugatnémet fejlődési folyamatok nem igényeltek volna kritikai-önkritikai elemzést? És éppen a nyolcvanas évek társadalmi és politikai vitái nem tekinthetők-e vajon kihívásnak? Ehelyett azonban a hidegháború ellenpólusaként formált és deformált, bevált és elcsépelet, rész megoldásokon alapuló NSZK-rendszer valósult meg végérvényes megoldásként.

Mindez magában foglalta a nyugatnémet tudomány rendszerének összes deficitjét és válságjelenségét, de különösen a társadalomtudományokét. Az évtizedeken át vissza-visszatérő válságvitákat az NSZK társadalomtudósai körében néhány évre mintha a szél fújta volna el, mivel részesülhettek a meg(nem)érdemelt „történelmi sikerekben”. Egészen a legutóbbi időkhöz csak az NDK tudományát vetik alá alapvető kritikának, mégpedig a *Wissenschaft und Wiedervereinigung* (kiadó: J. Kocka és R. Mayntz, Berlin, 1998) című műben, annak igényes kérdésfelvetésével. A volt NSZK tudománya specifikus deficitjeivel, ideologizálásaival, legitimitási funkcióival még csak a kérdésfelvetés szintjére sem jut el.

Steckl Anna fordítása

Hivatkozott irodalom

Derlien, Hans-Jürgen (1998): Aus Politik und Zeitgeschichte. In *Parlament*, 5: 15.

Pasternack, Peer (1998): Szellem- és társadalomtudományi folyóiratok Kelet-Németországban 1989 után. In *FORUM Wissenschaft*, 3: 59–64.

Schäuble, Wolfgang (1991): *Der Vertrag*. Stuttgart.